

КАЗКА ЯК ПРОЕКТ НАРАЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

УДК 159.9:82-343 Д84

Дуркалевич І. В.,

магістрантка,

Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

Культура – складний комунікативний простір, у якому безперервно формується, модифікується й фіксується нараційний досвід спільноти. Бути частиною спільноти означає, з одного боку, вміти користуватися відповідними нараційними схемами (характерними для конкретного геокультурного та соціокультурного середовища), з іншого, – бути готовим до створення власних нараційних схем чи модифікації вже існуючих. У запропонованій статті спробуємо з'ясувати, яку роль (й за допомогою яких механізмів) відіграє казка у формуванні нараційного досвіду дитини. Реалізація поставленої мети розгортатиметься, у межах цього дослідження, шляхом аналізу трьох ключових аспектів – нараційних схем, нараційної ідентифікації та нараційної інтерпретації крізь призму психоаналітичної моделі казкотерапії.

Згідно із положеннями наративного підходу у психології, світ (як зовнішня, “об’єктивна” реальність) й світ (як реальність внутрішня) усвідомлюється й осягається людиною у вигляді відповідних історій. Історій, які виникають у результаті інтерпретаційної практики, що полягає у структуруванні й впорядкуванні подій, явищ, процесів, особливо тих, які відіграють для особистості непересічну, часто – доленосну, роль. Пошук і віднайдення найактуальніших (співзвучних із нагальними потребами особистості) історій сприяє підвищенню рівня адаптаційного пристосування й стресостійкості, а також конструктивному вирішенню проблемних ситуацій. Відсутність ж умінь нараційного структурування досвіду призводить до негативних наслідків функціонування особистості.

Упорядкування (інтерпретаційна практика) індивідуального досвіду не є випадковим процесом: його фундаментальну базу становить набір окремих нараційних схем. На думку Є. Тшебінського, нараційні схеми виконують дві функції: по-перше, репрезентують певну сферу реальності; по-друге, інтерпретують (система правил інтерпретації) інформацію, яка належить до тієї сфери. На думку дослідника, нараційна схема – як репрезентуюча структура реальності – є своєрідною драматургічною моделлю визначеного аспекту світу, такого, як, наприклад, сімейне, товариське, сусідське, професійне чи політичне життя. Нараційна схема (пов’язана із відповідною життєвою сферою), згідно із концепцією Є. Тшебінського, моделює:

1. Персонажів історій, які відбувається у цій сфері.
2. Цінності персонажів (як позитивні, так і негативні для персонажів стани певної сфери світу), а також репертуари найважливіших інтенцій персонажів й супровідні плани реалізації.
- 3) Можливі ускладнення під час реалізації інтенцій і планів.
- 4) Умови й шанси подолання труднощів й реалізації інтенцій.

Представлені вище компоненти нараційної схеми створюють пізнавальні передумови для функціонування сюжетів певних історій (а також розуміння цих історій), властивих для тієї чи іншої життєвої сфери особистості. Є. Тшебінський наголошує на тому, що “[...] у рамках нараційної схеми визначена сфера світу постає перед людиною як місце, у якому відбуваються особливі історії, докладніше – історії, які полягають у тому, що типові для тієї сфери постаті, які мають окреслені інтенції, натрапляють на специфічні, повторювані проблеми, а оточення і їхні власні риси (створюючи умови для того, аби порадити собі з ними), свідчать про шанси їхнього подолання” [4, 96]. Дослідник вказує також на визначальну універсальну структуру нарації (герой з окресленими інтенціями натрапляє на труднощі, які у результаті подій, що розгортаються навколо підданих загрози цілей, будуть або не будуть подолані), яка зазнає змін у контексті відповідних життєвих конкретизацій. Активізація нараційної схеми урухомлює відповідні очікування, які автоматично (незалежно від свідомого контролю людини) тяжіють до підтвердження шляхом пошуку відповідної інформації, що, з черги, супроводжується вразливістю на певний тип інформації, специфікою її інтерпретації, доповненням й деформацією. Нараційна схема, отже, є процедурою пізнавальною, своєрідним прочитуванням подій, що укладаються у відповідні історії із характерними для них персонажами, моделями поведінки, типовими перешкодами і взірцями їхнього подолання. Як зауважує Є. Тшебінський: “Нараційна схема впливає на пізнавальні процеси особистості у подібний до інших пізнавальних схем спосіб, тобто – загально кажучи – створює певні обмеження для структури і змісту конструйованих особистістю оповідань. Нараційна схема налаштовує особистість, у формі очікувань, на прояв окресленого змісту й підсуває інтерпретаційні правила, які спричиняються до особливої категоризації й інтеграції цього змісту у такий спосіб, щоб він створював образ змістовної – на ґрунті цієї схеми – історії, також забезпечує зміст, який дозволяє “доповнити” (зазвичай несвідомо) брак даних про цю історію (т.зв. “default values” у пізнавальній психології)” [4, 97]. Нараційні схеми допомагають, з одного боку, зрозуміти те, що відбулося у минулому, з іншого, – активно впливають (одним із важливих каналів впливу є реконструкція оповідання) на розуміння й осягнення/упорядкування актуальних подій. Процес розуміння реальності є, отже, певною континуальністю – творенням і розвитком оповідання, пошуком ключових значень, які у результаті цього пошуку набувають форми відповідного нараційного сюжету. Але явище нараційного розуміння світу – це не лише континуальність: невід’ємною властивістю когнітивної сфери особистості є також динамічний аспект, що безпосередньо базується на урухомленні опозиції позитивності/негативності епізодів. Представлена опозиція структурує внутрішню єдність нарації, набираючи, за певних умов, властивостей взірцевих моделей, які, з черги, можуть репрезентувати, з одного боку, схеми наближення персонажа до мети і розв’язання ним окреслених труднощів, супроводжуваних позитивними емоціями, з іншого, – схеми віддалення й браку реалізації цілей, супроводжуваних негативними емоційними поставами, які сигналізують про

одновимірне (пізнавально й емоційно zdeформоване) бачення (розуміння) світу. Неправильна (викривлена) структурація наративного простору сигналізує про неадекватне переживання суб'єктом ситуації “тут-і-тепер”, а також про ускладнення комунікативного аспекту між адресантом й адресатом, які опиняються у силовому полі zdeформованого наративного простору. Зауважимо, однак, що характерною властивістю нараційних схем, окрім континуальності й динамічності, є також поступове “вигасання”: “Якщо наші історії з різних причин не переказуються іншим й не обговорюються, – зазначає Є. Тшебінський, – то вони приречені на забуття, оскільки пізнавальні нараційні схеми особистості підлягають постійним змінам і за якийсь час старі, неповідомлювані іншим спогади можуть перетворитися у такі, що не піддаються інтерпретації для інших, а також і для самої особистості і як такі не можуть бути наново активізовані у її свідомості” [4, 102]. Адекватне ж засвоєння й користування окресленим набором нараційних схем свідчить про те, що суб'єкт – як безпосередній учасник чи спостерігач – здатен формувати нараційний досвід, тобто упорядковувати й інтерпретувати окремі факти, емоційні стани, особисту поведінку як складові елементи певної історії. Не менш важливим чинником нараційного розуміння реальності є нараційна рефлексія, що проявляється у ситуаціях, пов'язаних із вибором, оцінкою чи переказом повідомлень (конкретніше – відповідної візії подій, ситуацій чи станів) іншим особам. За таких умов нараційна рефлексія відіграє надзвичайно важливу редефініційну роль, яка дозволяє віднайти й активізувати альтернативні (й, таким чином, іманентні для тієї чи іншої особистості) інтерпретаційні схеми вже існуючої нараційної схеми.

Нарраційна рефлексія є також невід'ємним структуруючим елементом автонаративного дискурсу особистості: суб'єкт, осмислюючи й з'ясовуючи особливості власної поведінки, мотивації, вчинків, почуттів, упорядковує їх у певну значущу послідовність – історію, у рамках якої кристалізується знання про власний внутрішній світ. На думку Є. Тшебінського, автонарації також творяться на базі відповідних нараційних схем, у яких суб'єкт репрезентований постаттю головного персонажа, для якого характерні конкретні поведінкові, емоційні та пізнавальні моделі, що забезпечують йому участь у певних ситуаціях. До вказаної нараційної схеми належать також:

1. Інші важливі герої – партнери суб'єкта.
2. Характерні для даної сфери цінності, які є передумовою інтенцій головних героїв.
3. Труднощі, із якими можуть зіткнутися суб'єкт та його партнери.
4. Умови й способи подолання труднощів і реалізації намірів.

Нарраційна схема (нараційні схеми), яка бере участь у формуванні автонарації, тією чи іншою мірою впливає на поведінку суб'єкта, набуваючи репрезентативної здатності – виявляти результати реалізації нараційної схеми, до яких, згідно із концепцією Є. Тшебінського, належать нараційна ідентичність й нараційна мотивація. Нарраційна ідентичність безпосередньо пов'язана із здатністю суб'єкта до витлумачення й обґрунтування власної поведінки, емоцій, мотивів, рішень, отже, й до розуміння власної ролі у тій чи

іншій ситуації. Пізнавальні процеси, що супроводжують формування нараційної ідентичності, пов'язані також із такими важливими явищами, як реінтерпретація (переоцінка цінностей, створення нової візії світу й власної ситуації) минулих подій, моделювання подій майбутніх, здатністю до компаративного осмислення власної (щодо інших) позиції. Нараційна ж мотивація, з черги, дозволяє особистості зрозуміти динаміку формування змісту її власних намірів, сприяє глибшому усвідомленню важливої для неї історії чи окремих її фаз: “[...] автонараційна схема регулює мотиваційні процеси (напрямки вчинків особистості) й процеси контролю (способи дотримання напрямку поведінки і її коригування з метою досягнення цілі) шляхом створення розповідей, у яких окреслена поведінка особистості і її результати є важливими нараційними елементами. Ці розповіді є розгорнутими формами розуміння дійсності, тому прагнення конструювати розповіді, а згодом зберігання її цілісності і несуперечності з оточенням є суттєвим мотивом діяльності особистості” [4, 112]. Як видно із представленого вище матеріалу, нараційний й автонараційний виміри особистості відіграють надзвичайно важливу роль у житті особистості, віддзеркалюючи специфічні лише для неї способи розуміння внутрішньої та зовнішньої реальності. Нижче спробуємо довести, що казка є одним із ключових чинників, які безпосередньо чи опосередковано впливають на формування нараційних/ автонараційних схем особистості.

Незаперечним є факт, що кожна культура пропонує власний, характерний лише для неї, набір нараційних схем – історій, за допомогою яких люди структурують свої знання й свій досвід, безпосередньо пов'язані із найважливішими життєвими подіями, такими, як: дорослішання, любов, випробування, смерть. Казка – один із ключових (поряд із міфом, релігією, ідеологією) нараційних сценаріїв актуалізації і структурації відповідних мислинневих і поведінкових моделей. Казка – своєрідна наративна матриця, завдяки якій відбувається процес соціалізації, ширше – інкультурації: поступове засвоєння відповідної системи норм і цінностей. Саме за допомогою казки можна створити сприятливі умови для введення дитини у семантичний простір рідної мови (кристалізація мовної картини світу), основні схеми міжособистісного спілкування, а також актуалізувати й розвивати пізнавальні процеси дитини, сферу її фантазування.

Казка – як репрезентація відповідного нараційного сюжету – відіграє надзвичайно важливу роль у процесі консультаційної та психокорекційної діяльності психолога. Вважаємо, що ефективність використання казки у психологічній практиці, зумовлена, значною мірою, явищем нараційної ідентифікації – здатністю дитини до ототожнення власної екзистенційної (проблемної) ситуації із ситуацією головного персонажа. Нараційна ідентичність включає у себе також такі важливі аспекти, як: усвідомлення дитиною власних мотивів, емоцій, рішень, діяльності, наслідків поведінки та ін. Ідентифікаційні процеси виконують роль своєрідних сигналів, завдяки яким, з одного боку, виявляється конкретна проблемна ситуація пацієнта, з іншого, – здійснюється робота, спрямована на нейтралізацію негативних нараційних

сценаріїв й пошук конструктивних нараційних схем як джерела позитивного ідентифікаційного досвіду.

Культурологічний, дидактичний, етичний виміри феномену казки лягли в основу казкотерапевтичної моделі, запропонованої Т. Зінкевич-Євстігнеєвою й Т. Грабенко. Ефективність й “безмежні можливості” казкотерапевтичного методу, на думку Т. Зінкевич-Євстігнеєвої, полягають у тому, що “[...] казкотерапія є одним із найбільш давніх психологічних і педагогічних методів. Знання про світ, філософію життя споконвіків передавалися із уст в уста й переписувалися, кожне нове покоління перечитувало й вбирало їх. Сьогодні, – підкреслює дослідниця, – ми зіставляємо з цим явищем термін “казкотерапія”, розуміючи під ним способи передачі знань про духовні шляхи душі і соціальної реалізації людини. Власне тому ми називаємо казкотерапію виховною системою, відповідною духовній природі людини” [1, 10]. Укладаючи власну модель казкотерапії, З. Зінкевич-Євстігнеєва пропонує розглядати її (казкотерапію), як послідовну єдність кількох конститутивних елементів, до яких належать: 1) лікування; 2) процес пошуку смислу; 3) створення кореляції між казковими подіями й реальними ситуаціями; 4) виявлення проблемних ситуацій; 5) активізація особистісного потенціалу; 6) навчання й виховання дитини.

Практичний аспект вищезгаданої моделі казкотерапії передбачає такі етапи й прийоми роботи, як: 1) аналіз казок (аналіз казок з дітьми, підлітками, дорослими), дослідження казок й розв’язання казкових завдань; 2) розказування казок (індивідуальне й групове); 3) створення казок; 4) переписування/дописування казок; 5) драматизація казок (використання ляльок-маріонеток, пантоміми). Вагому роль у цій моделі казкотерапії відіграє також залучення арт-терапевтичних й тілесно-орієнтованих технік. На думку Т. Зінкевич-Євстігнеєвої й Т. Грабенко, процес створення зв’язків між казковими подіями й поведінкою у реальному житті (перенесення казкових смислів у реальність), а також процес розшифрування знань, закладених у казці, сприяють накопиченню символічного “банку життєвих даних” дитини, який, з черги, може бути або активізованим, або залишеним у пасиві. Зазначимо, однак, що теоретичні пропозиції (наприклад, теза про розгадування й розшифрування казки як “живий творчий процес”) згадуваної дослідниці не завжди збігаються із її інтерпретаційною практикою. Явище неспівмірності теоретичних підвалин й розшифрувальної стратегії яскраво проявляється, наприклад, під час моделювання оповідної ситуації (казка про Колобка): у цій ситуації відбувається нівеляція надзвичайно важливого (хоча на початку праці дослідниця приділяє цьому аспектові окремий підрозділ – “Теорія” чарівного”) для дитячої уяви чинника казковості, що перетворює казку у своєрідну когнітивну інструкцію для правильного пересування картою реальності. Принцип вичерпного витлумачення й преферування інформативності (чи дидактичності) казки над іншими її функціональними призначеннями може бути ефективним терапевтичним засобом лише у рамках чітко організованої й системної психологічної практики, але на рівні комунікативної діади батьки – діти ця схема потребує низки уточнень. Як слушно зауважує Н. Радіна, “[...]”

для того, аби казка працювала на допомогу дитині, немає потреби спеціально говорити про те, що це особлива, помічна казка. Казку слід прочитати у звичному режимі й не обговорювати її. Обговорення по гарячих слідах може зруйнувати сугестивний вплив казки, її звернення до підсвідомого. Якщо батьки не готові до аналізу проблем, які порушуються у казці, до неї треба повернутися пізніше, наприклад, через день” [2, 20]. Вважаємо, що у казкоцентричній комунікативній ситуації батьки – дитина більш суттєву роль відіграє вміння правильної організації часопросторового, мовно-культурного, проблемно-тематичного, емоційно-духовного вимірів цієї ситуації, що сприятиме відкритості дитячого “я” на цінні повідомлення, які казка акумулює впродовж багатьох століть. За таких умов, казка поставатиме перед учасниками комунікації не лише у вигляді когнітивних директив, але, що найважливіше, у якості поліфункціонального семантичного утворення, актуалізація якого сприятиме інтегративним й розвиваючим процесам особистості. На думку Б. Беттелхайма: “Всупереч стародавньому міфів мудрість не з’являється раптово, повністю сформована, як Афіна з голови Зевса; вона осягається надзвичайно поволі, а її початки є цілком ірраціональні. Мудре зрозуміння сенсу власної екзистенції у цьому світі можна віднайти лише тоді, коли людина є дорослою, на підставі пережитого досвіду. На жаль, дуже багато батьків прагне, щоб розум дітей функціонував так само, як їх власний, – у той час, коли дозріле розуміння самого себе і світу, а також уявлення, що стосуються сенсу життя, повинні розвиватися так само повільно, як тіло і розум” [3, 39 – 40].

Згідно із Н. Пезешкіаном, історії (розповіді) активно впливають на динаміку змін життєвих установок особистості у чотирьох сферах, які характеризуються підвищеною конфліктогенністю, а саме: ставлення до тіла (фізичного здоров’я); ставлення до життєвих досягнень; ставлення до інших людей; відношення до інтуїції, фантазії й до майбутнього. Автор позитивної психотерапії виокремлює також низку явищ (“функції історій”), із якими стикається адресат під час ознайомлення із відповідними розповідями. Система функцій проявляється у вигляді:

- віддзеркалення (ідентифікація пацієнта з одним із персонажів історії репрезентує коло можливих конфліктів й бажань пацієнта, спонукає до роздумів);

- моделювання (відмінність інтерпретаційних схем (з огляду на актуальну ситуацію), запропонованих пацієнтами під час опрацювання змісту історій);

- опосередкування (цей механізм полегшує роботу із внутрішніми спротивами пацієнта, виявляючи у такий спосіб цінну інформацію, яка без фільтруючої функції опосередкування могла б залишитись прихованою);

- зберігання досвіду (пацієнти запам’ятовують історії, які можуть активізуватися згодом у їхньому щоденному житті);

- дотримання традицій (історії дозволяють вийти поза межі індивідуального життєвого досвіду, відкриваючи перед пацієнтом багатство колективного досвіду й сприяючи міжкультурній комунікації, позбавляючи особистість від тиску упереджень);

– допомога під час повернення на більш ранні етапи індивідуального розвитку (історії допомагають дорослому пацієнтові відмежуватися від стереотипів й повернутися до безпосередності дитинства);

– пропозиція альтернативних концепцій (історія дає можливість “приміряти на себе” чужі для пацієнта погляди й перевіряє, чи могла б така альтернатива допомогти краще poradити собі із існуючими обставинами);

– зміна позицій (історії викликають нові переживання, деколи відчуття інсайту, відкриття) [Цит. за Радина Т. [2, 41 – 42].

Звернемо увагу на те, що віддзеркалення (ідентифікація) є однією із ключових функцій у представленій вище психотерапевтичній моделі позитивної психології. Не менш важливу роль відіграють ідентифікаційні процеси й у парадигмі психоаналітичної моделі психології, зокрема у психоаналітичній візії казкотерапії, представленій у працях Б. Беттелхайма. На його думку: “Казка заохочує до моральних обов’язків не тому, що правда остаточно перемагає, але тому, що герой є для дитини найбільш привабливою постаттю серед усіх постатей, представлених у казці і що вона ідентифікується з ним, коли той бере участь у всіх своїх битвах. У процесі цієї ідентифікації дитина уявляє собі, що разом з героєм зазнає випробувань й страждань, а також, що перемагає разом із ним, коли чеснота здобуває перемогу. Дитина здійснює цю ідентифікацію цілком самостійно, а ототожнюючи себе з героєм у його внутрішній і зовнішній боротьбі, переймає у такий спосіб моральний сенс казки” [3, 48]. Казка, у концепції Б. Беттелхайма, є джерелом позитивних ідентифікацій, які дитина здійснює спонтанно й самостійно, вибираючи для себе той чи інший екзистенційний сюжет, найбільш адекватний до її актуальної внутрішньої ситуації. Саме дитина є суб’єктом вибору й суб’єктом, який зазнає докорінної внутрішньої трансформації, що яскраво віддзеркалюється у посиленні інтеграційних процесів, віднайденні внутрішньої цілісності й єдності, виявленні й актуалізації внутрішніх засобів, креативності й умінні poradити собі із складними життєвими випробуваннями. Ідентифікація із казковим героєм – це надзвичайно важливий чинник, який допомагає дитині упоратися із таким психологічними проблемами зростання, як: нарцистичні змагання, едипальні дилеми, проблема сиблінгу, звільнення від дитячих узалежнень, досягнення почуття особистісної автономії, власної вартості, а також почуття морального обов’язку. Усі ці процеси безпосередньо пов’язані із здатністю дитини до усвідомлення того, що відбувається у її свідомому “я”, аби згодом можна було упоратися із тим, що відбувається у вимірі його несвідомого “я”. Б. Беттелхайм підкреслює, що досягнути це все дитина може не унаслідок раціонального витлумачення (що загрожувало б нейтралізацією спонтанності й позбавленням дитини можливості відчутти самостійність відкривання особливостей свого внутрішнього світу й конфліктів, які у ньому панують), але шляхом поступового освоєння із денними фантазіями (якими і є казки), які відкривають перед нею ті уявлювані обшири, яких дитина не могла б відкрити самостійно. Саме символічна й подієва структура казки в адекватний, ненав’язливий, природний для дитячого світорозуміння і світосприйняття спосіб дозволяє виявити, проаналізувати й вирішити найбільш складні (бо до кінця

неусвідомлювані) проблеми внутрішнього світу дитини. Ідентифікаційні ж процеси із головним героєм казки відкривають дитині шлях до безболісного й конструктивного освоєння власних страхів, конфліктів й інстинктивних імпульсів: “Доля цих героїв, – пише Б. Беттелхайм, – переконує дитину, що вона може почувати себе так само – як і вони – відкинутою й залишеною усіма у світі, блукаючи у ньому наосліп, але, що вона буде – так само, як і вони – крок за кроком проваджена у житті й отримає необхідну допомогу. Тепер, ще більшою мірою, ніж колись, – наголошує автор, – дитина потребує образів, які надають відваги, у яких людська істота, незважаючи на свою самотність, може створити з оточуючим світом зв’язки, наповнені для неї значенням й цінністю” [3, 52]. Змістовий і формальний виміри казки, її мистецька, культуротворча й психологічна комплементарність, набувають, таким чином, ще й людинотворчого статусу, сприяючи вирішенню внутрішніх конфліктів й відкриваючи перед дитиною шлях особистісного зростання й надаючи сенсу її неповторній екзистенції, а ідентифікаційний потенціал казки, своєю чергою, стає одним із визначальних чинників, який забезпечує адекватний перебіг інтегративних й сенсотворчих процесів.

Література

1. Зинкевич-Евстигнеева Т., Грабенко Т. Практикум по креативной терапии. – СПб.: Издательство “Речь”; “ТЦ Сфера”, 2001. – 400 с.
2. Радина Н. Истории и сказки в психологической практике. – СПб.: Речь, 2006. – 208 с.
3. Bettelheim B. Cudowne i pożyteczne. O znaczeniach i wartościach baśni. – Warszawa: PIW, 1985. – 296 s.
4. Trzebiński J. Narracja jako sposób rozumienia świata// Praktyki opowiadania. – Kraków: Universitas, 2002. – S. 87 – 126.

Анотація

У статті розглянуто процес нараційної ідентифікації як один із ключових аспектів казкотерапії. Ідентифікація із казковими героями й ситуаціями представлена у вигляді важливого чинника внутрішньої інтеграції й конструктивного розвитку дитячого “я”.

Ключові слова: казка, ідентифікація, нараційна схема.

Summary

The process of narrative identification as one of key aspects of fairy-tale therapy is considered in the article. Identification with fairy-tale heroes and situations is presented as an important factor of internal integration and structural development of child's “self”.

Key words: fairy-tale, identification, narrative scheme.